

Katarzyna PAŁUBSKA

Politechnika Warszawska
Wydział Architektury
Warszawa, Polska
e-mail: kachapal@o2.pl

PARK KULTUROWY TWIERDZA WARSZAWA JAKO ELEMENT SYSTEMU REKREACYJNEGO MIASTA

słowa kluczowe: twierdza warowna, park kulturowy, system fortyfikacyjny

WPROWADZENIE

Zapis studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. st. Warszawy z 2006 r. (Uchwała Rady m.st. Warszawy, Nr LXXXII/2746/2006 – wymieniane w tekście jako studium) zobligował miasto do uchwalenia parku kulturowego systemu fortyfikacji XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa. Przygotowana przez autorkę na zlecenie Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy koncepcja miała określić możliwości systemowej ochrony, zagospodarowania i zarządzania rozproszonymi elementami twierdzy.

Celem opracowania było zaproponowanie koncepcji określającej granice parku kulturowego systemu XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa w dwóch wariantach, poprzedzonej identyfikacją, analizami i waloryzacją elementów twierdzy, opartych na metodach wypracowanych w rozprawie doktorskiej¹. Ponadto zbadano potencjał elementów twierdzy dla adaptacji na cele rekreacyjne i możliwości stworzenia pierścieniowych tras dydaktycznych łączących ze sobą poszczególne elementy systemu obronnego.

¹ Przedstawione badania są również etapem pracy naukowej finansowanej ze środków na naukę w latach 2007-2009 jako projekt badawczy MNiSW.

IDENTYFIKACJA SYSTEMU

Warszawa podczas zaboru rosyjskiego była jednym z najważniejszych miast Imperium Rosyjskiego wysuniętych na zachód. Plan budowy fortyfikacji w Warszawie, rozpoczęty budową Cytadeli Aleksandryjskiej w 1832 r. a później stworzeniem pierścieniowej twierdzy od 1879 r. był typowym przejawem wyścigu zbrojnego Europy. Szybki rozwój broni doprowadził jednocześnie do upadku tego rodzaju fortyfikacji na początku XX w., które już w trakcie budowy okazały się przestarzałe. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości tereny twierdzy jako własność wojskowa stały się niedostępne. Obecne zmiany prywatyzacyjne od lat 90-tych XX w. były motorem kolejnych przemian i podjęcia próby ochrony najcenniejszych obiektów. Na system twierdzy Warszawa składały się: obiekty murowano-ziemne, infrastruktura komunikacyjna (drogi, mosty, linie kolejowe), zaplecze koszarowo-logistyczne (zespoły koszarowe i magazynowe, szpitale, cmentarze i inne), układ wodny oraz system zieleni fortecznej o funkcjach maskujących, osłonowych, przeszkodowych lub użytkowych (Pałubska, Boguszewski, 2006).

Po identyfikacji 60 obiektów Twierdzy Warszawa wskazano dwie różne możliwości interpretacji systemowej ochrony (zapis studium) i zagospodarowania oraz zarządzania krajobrazem kulturowym Twierdzy Warszawa w formie parku kulturowego zdeterminowane głównie przez formę własności.

ANALIZA I WALORYZACJA KONSERWATORSKA

Analiza i waloryzacja konserwatorska została oparta na metodzie prof. Jana Zachwatowicza i dostosowana do krajobrazowego charakteru dzieł obronnych Twierdzy Warszawa (Głuszek, 1998). Metoda opiera się na określeniu wartości historycznych, naukowych i estetycznych obiektu i została poszerzona o wartości przyrodnicze. Efektem waloryzacji konserwatorskiej było wytypowanie 23 obiektów reprezentatywnych – priorytetowych do ochrony w postaci parku kulturowego, czyli obiektów dla każdego rodzaju dzieła lub zaplecza najlepiej zachowanych, charakteryzujących się dużą wartością historyczną, naukową lub estetyczną. Metoda ta spełnia wymogi, które dla krajobrazowych obszarów powojсковych zaproponował prof. J. Bogdanowski – prekursor ochrony warownego krajobrazu kulturowego – metoda JARK (Bogdanowski, 2002) oraz obowiązujące wytyczne stworzone przez jego następców w opracowaniu pt. „Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony” z 2005 r.

ANALIZA UWARUNKOWAŃ PRAWNO-WŁASNOŚCIOWYCH

W celu ustalenia obecnego stanu własnościowego terenów twierdzy została przeprowadzona kwerenda w Delegaturach Geodezji i Katastru 11 dzielnic m.st. Warszawy.

Zidentyfikowane zostało około 1000 działek ewidencyjnych. W okresie silnego rozwoju inwestycyjnego stan własności, podziały ewidencyjne i numeracja ewidencji podlegają nieustannym zmianom, a często są nadal nieokreślone. Wiele terenów posiada jednego, kilku lub nawet kilkudziesięciu różnych właścicieli, zróżnicowanych pod kątem prawnym. Znaczna część znajduje się jednak w rękach prywatnych inwestorów. Zarządzanie obiektami o tak różnorodnej strukturze własnościowej stało się więc głównym problemem postawionym przed inicjatorami powstania parku kulturowego.

Analizy uwarunkowań prawnych określiły możliwości ochrony zastosowane względem obiektów Twierdzy Warszawa, a także odniosły się do zaproponowanych w studium stref ochrony konserwatorskiej. Do tej pory do rejestru zabytków wpisywane były najczęściej pojedyncze forty lub zespoły budowli zaplecza. Aktualnie w rejestrze zabytków znajduje się ok. 24 obiekty forteczne, koszarowe i zaplecza logistycznego (Pałubska, Boguszewski, 2006).

ANALIZA MOŻLIWOŚCI INWESTYCYJNYCH

Przeprowadzone analizy możliwości zainwestowania wskazały obszary, które zostały już zagospodarowane, a na jakich możliwe jest zlokalizowanie nowej funkcji, zgodnej z charakterem pokrycia i dostępnością do obiektów. Analizę obecnego stanu zagospodarowania porównano z przeznaczeniem terenów jakie proponuje studium. Ponadto określając możliwości ochrony i wprowadzenia różnorodnego programu związanego z planowanym parkiem kulturowym analizowano dostępność obiektów dla zwiedzających oraz charakter pokrycia terenu (Pałubska, 2007).

Jako priorytetowe uznano funkcje publiczne a zwłaszcza bliskie rekreacyjnym pozwalające na poprowadzenie trasy zwiedzania obiektu i wiążące się nieodłącznie z projektowaniem krajobrazowym i wykorzystaniem obiektów jako tereny zieleni.

Każdy z obiektów posiada różnych właścicieli, dlatego instytucja parku kulturowego powinna nadzorować działania i nadać im kompleksowy kierunek rozwoju oraz integrować lokalne społeczności. Z pewnością zarządzanie parkiem kulturowym powinno skupiać specjalistów – doradców, lecz opierać się na samodzielnej działalności zdefiniowanej w sposób nie wiążący decyzji z kompetencjami pojedynczych urzędników, lub tzw. grup nacisku.

WALORYZACJA PORÓWNAWCZA

Wynikiem zestawienia ze sobą kryteriów decydujących dla poszczególnych analiz: konserwatorskiej, prawno-własnościowej i możliwości inwestycyjnych było wytypowanie obiektów, które (Pałubska, 2007):

- powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego, (obiekty unikatowe w skali miasta lub reprezentatywne dla „rosyjskiej szkoły fortyfikacyjnej”)

- mogą znaleźć się w granicach parku kulturowego (posiadają przeciętne walory konserwatorskie ale spełniają rolę łącznika ukazująco systemowy charakter twierdzy pierścieniowej)
- nie są konieczne w granicach parku kulturowego (ze względu na niskie wartości konserwatorskie, przeznaczenie niezgodne z programem parku kulturowego znaczne oddalenie od innych elementów systemu).

Waloryzacja wykazała dla dwóch wariantów (Pałubska, 2007), że:

WARIANT 1: (park kulturowy jako forma zagospodarowania - własność miasta st. Warszawy i Skarbu Państwa)

- 27 obiektów, które powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego
- 9 obiektów, które mogą znaleźć się w granicach parku kulturowego
- 6 obiektów, które nie są konieczne w granicach parku kulturowego.

WARIANT 2: (park kulturowy jako forma ochrony - bez względu na formę własności)

- 33 obiekty, które powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego
- 17 obiektów, które mogą znaleźć się w granicach parku kulturowego
- 8 obiektów, które nie są konieczne w granicach parku kulturowego.

WYNIKI

Po przeprowadzonych analizach zasugerowano dwa warianty interpretacji zapisów studium:

WARIANT 1: Park kulturowy został zinterpretowany jako forma kompleksowego zagospodarowania obiektów Twierdzy Warszawa. Typuje tylko tereny należące do miasta st. Warszawy oraz Skarbu Państwa, na których istnieje nadal możliwość bezpośredniego kreowania programu użytkowego i spójnego zarządzania popartego prawem własności, o ile uda się uznać park kulturowy jako obiekt priorytetowy dla skali miasta i wyłączyć z niespójnej polityki poszczególnych dzielnic Warszawy. Jest to model wyspowy, który nie jest w stanie uchwycić zależności pomiędzy poszczególnymi elementami twierdzy pierścieniowej.

WARIANT 2: Park kulturowy został zinterpretowany jako forma kompleksowej ochrony prawnej wartości kulturowych i przyrodniczych analogiczna do wpisu do rejestru zabytków, lecz obejmująca znacznie większe tereny. Wariant postuluje objęcie ochroną prawną zidentyfikowanych terenów Twierdzy Warszawa o wysokich wartościach konserwatorskich bez względu na ich formę własności. Mając jednak na uwadze przeznaczenie terenu i możliwości jego adaptacji dla celów parku kulturowego. Wariant systemowy wykazuje dużo większy stopień komplikacji prawnego zarządzania obiektami, które oprócz różnorodnej polityki dzielnicowej są również własnością prywatnych inwestorów zainteresowanych przede wszystkim zyskiem z inwestycji.

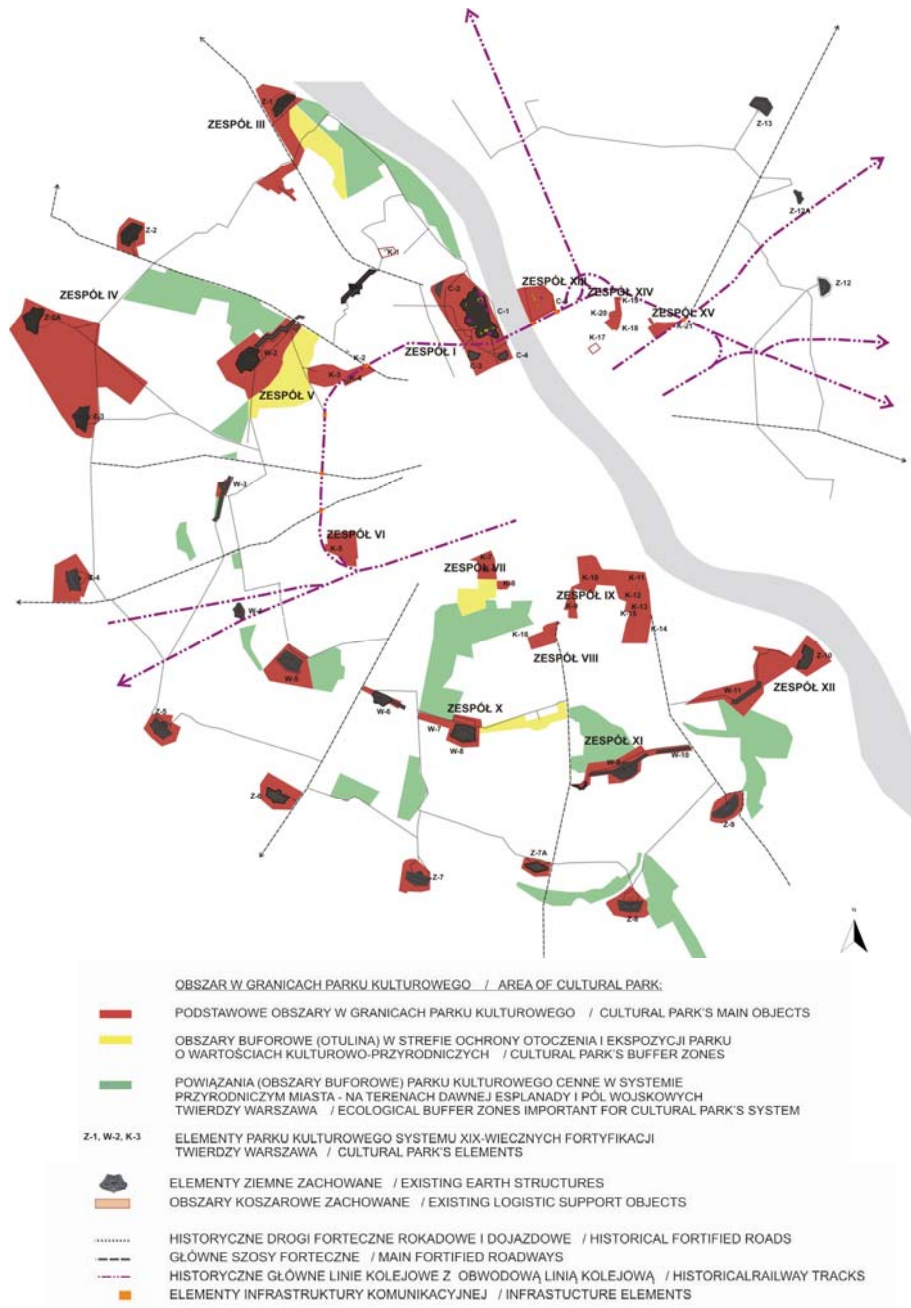
Poza tym zostało wyznaczone 6 stref buforowych parku kulturowego (otulina) – obszary o mniejszej wartości historycznej, lecz dużym znaczeniu dla połączeń systemowych parku. Są to najczęściej tereny, na których elementy forteczne zachowały się szczerunkowo lub nie zachowały się w ogóle, ale układ ulic, zabudowy lub zadrzewień jest nadal czytelny w ujęciu całościowym i wymaga podkreślenia tych powiązań.

W koncepcji podkreślono również znaczenie dawnego systemu przyrodniczego (klinów i pierścieni) Warszawy opartego na terenach powojennych należących do państwa. Naniesione strefy przyrodnicze (otulina przyrodnicza) parku kulturowego o walorach przyrodniczych i ekologicznych – są to fragmenty systemu klinów zaproponowanego przez T. Tołwińskiego (Tołwiński, 1937).

WNIOSKI

Warszawa jest specyficznym przypadkiem miasta charakteryzującym się szybkim rozwojem urbanistycznym w XX w., który obecnie daleko przekroczył granice zewnętrznego pasa fortecznego. Zachowane „zielone maski” Twierdzy Toruń pozwalające odtworzyć system twierdzy, mają swoje odbicie w systemie terenów zieleni Warszawy – obecnie znacznie rozdrobionych, ale będących pozostałością przedwojennej koncepcji systemu klinów połączonych okręgami, których zarys nadal funkcjonuje w polityce przestrzennej miasta (Tołwiński, 1937).

Obecne sposoby wykorzystania ziemnych obiektów wskazują raczej na brak interesujących pomysłów i postępujący proces degradacji zachowanych fragmentów. Trudności te wynikają z zarówno z niejasnej sytuacji własnościowej, braku dokumentacji historycznej lub po prostu potrzeby zmiany funkcji, tak aby mogła spełniać oczekiwania ciągle rozwijającego się miasta a jednocześnie nie stracić wartości dydaktycznej – przekazu o tradycjach regionu, ówczesnych możliwościach sztuki wojennej i wydarzeniach historycznych. Funkcje związane z wypoczynkiem, a więc wkomponowanie elementów twierdzy w system rekreacji miejskiej z pewnością znacznie urozmaiciło by tą ofertę. Ważne aby oferowany program pozwalał na korzystanie z obiektu w jak najdłuższym przedziale czasowym w ciągu roku i był przeznaczony dla jak najszerzej grupy wiekowej (Białuński, 2003). Stworzenie spójnego programu wymaga stworzenie instytucji zarządzającej wielkoobszarowym krajobrazem kulturowym. Pierwsze doświadczenia tego typu udowadniają, że przede wszystkim instytucja samodzielnie szukająca funduszy na utrzymanie przy współpracy z grupą fachowych doradców oraz lokalnych organizacji społecznych szybciej uzyskuje planowane efekty niż tworzenie tego typu instytucji poprzez dołączanie kompetencji urzędnikom miejskim.

Ryc. 1. Propozycja parku kulturowego jako forma ochrony prawnej systemu XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa. *Źródło: opracowanie własne.*

Fig. 1. Proposition of cultural park as a form of legal protection in the 19th century Warsaw Fortress complex. *Source: own compilation.*

Na świecie istnieje wiele interesujących przykładów zagospodarowania fortyfikacji na skanseny, parki tematyczne lub rozrywki, centra edukacyjne lub wystawiennicze. Ogromnym przedsięwzięciem jest zlokalizowany w Holandii park-skansen „Archeon” – pokazujący na 60 ha historię starożytną i średniowieczną regionu (www.archeon.nl). Polskim przykładem staje się zespół edukacyjno-rekreacyjny: Centrum „Hewelianum” w Gdańsku zlokalizowane w Forcie Grodzisko i współfinansowany przez władze miasta (www.hewelianum.pl). Oprócz możliwości zapoznania się z historią fortyfikacji centrum propaguje naukę w wielu pracowniach tematycznych np. Pracownia Ziemi, Pracownia Energii, opiekuje się lokalną florą i fauną umożliwiając jednocześnie podpatrywanie przyrody (*Forteczne parki...*, 2004).

Instytucja parku kulturowego powinna promować twierdzę poprzez organizację imprez okolicznościowych związanych z historią regionu, lub kojarzących się z architekturą militarną (festyny, inscenizacje bitew). Celem priorytetowym na pewno stanie się zagospodarowanie Cytadeli Warszawskiej, jako jednego z symboli Warszawy. Koncepcja projektowa jądra twierdzy powinna być wynikiem międzynarodowego konkursu architektonicznego a akcja nagłośniona w mediach jako reklama dla całego parku. Jednocześnie konkurs może określić wzory jednolitych detali i małej architektury dla całej twierdzy gwarantując jakość i spójność całego systemu. Własny spójny nadrzędny program zagospodarowania mógłby wyróżnić na tle pozostałych obiektów i ciągów rekreacyjnych jedność całego założenia Twierdzy Warszawa przez charakterystyczne materiały, detale, elementy małej architektury, znaki informacyjne. (Pałubska, 2007)

UWAGI KOŃCOWE

Twierdza Warszawa jako pierścieniowy system fortyfikacji nadal może zostać wykorzystana jako oryginalny element systemu rekreacyjnego miasta poprzez stworzenie spójnego, wielofazowego programu dla poszczególnych obiektów obronnych powiązanych siecią tras turystyczno-edukacyjnych na różnym poziomie z jednolitą informacją turystyczną. Nie należy dopuścić do sytuacji, w której podkreślenie **systemu** stanie się fikcją przez dowolność projektową i programową na ponad połowie cennych obiektów fortyfikacyjnych znajdujących się obecnie w rękach prywatnych. Określone zapisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. chronią obiekty i obszary wpisane do rejestru zabytków bez względu na ich stan własnościowy. Analogicznie nie należy rezygnować więc z możliwości ingerencji w ochronę prawną zabytków wielkoobszarowych w formie parku kulturowego szukając dla nich spójnego programu zagospodarowania oraz właściwego sposobu kompleksowego zarządzania.

LITERATURA

- Białyński G., 2003: Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Wyd. PWSZ i TPTB, Giżycko.
- Bogdanowski J., 2002: Architektura obronna w krajobrazie Polski, PWN, Kraków.
- Głuszek C., 1998: Twierdza Warszawa we współczesnej strukturze miasta, Maszyn. Praca dokt. Wydz. Arch. PW, Warszawa.
- Opracowanie Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej, 2005: Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony, na zlecenie KOBiDZ w Warszawie, Kraków.*
- Pałubska K., Boguszewski P., 2006: Założenia historyczne i przestrzenne dla planowanego parku kulturowego zespołu fortyfikacji XIX-w. Twierdzy Warszawa, Maszyn. opracowanie dla Urzędu m. st. Warszawy – Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa.
- Pałubska K., 2007: Analiza historyczno-przestrzenna oraz własnościowa pod kątem utworzenia parku kulturowego zespołu fortyfikacji XIX-w. Twierdzy Warszawa, Maszyn. opracowanie dla Urzędu m. st. Warszawy – Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa
- Praca zbiorowa, 2004: Forteczne parki kulturowe szansą na ochronę zabytków architektury obronnej. [w:] Fortyfikacja, Tom XVI, Wyd. TPF, Warszawa.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. st. Warszawy z dnia 10 października 2006 r., Uchwała Rady m. st. Warszawy, Nr LXXXII/2746/2006*
- Tołwiński T., 1937: Urbanistyka. T. II, Warszawa.
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r., Dz. U. Nr 162, poz. 1568.*
- www.archeon.nl.*
- www.hewelianum.pl.*

SUMMARY

THE FORTRESS OF WARSAW CULTURAL PARK AS A COMPONENT OF THE CITY'S RECREATIONAL SYSTEM

Formal requirements stipulated in the 2006 *Spatial Development Trends and Conditions Study for the Capital City of Warsaw* obliged the city authorities to pass a resolution on creating a cultural park located in the 19th century Fortress of Warsaw complex. Commissioned by the Office of Warsaw Historic Sights Conservator, the paper's author prepared an outline design, the aim of which was to define the potential solutions for systemic preservation of the dispersed components of the fortress. As a result, two optional proposals were developed, delineating the planned culture park's borders:

I – a cultural park as a form of legal protection, where the cultural potential of the Fortress of Warsaw is defined (the most precious, best preserved sights of major significance for the city's heritage and development of science); regardless of the current, ever changing ownership arrangements.

II – a cultural park as a form of area development, where the state-owned and city-owned sights are defined, and direct interference with the structure's development as a component of the cultural park is made possible. For such sights a budget organization could be established, managing the park in both a commercial, company-like manner and by implementation of non-commercial programmes.

Additionally, the outline emphasized the importance of Warsaw's historical ecosystem (wedges and rings) based on former military areas owned by the state. Despite the fact that the ecological interconnections across the city have been withered away, the ring-form system of fortifications may still be utilized as a recreational system today. This can be achieved by developing a coherent, phased project for the individual sights interconnected by a multi-leveled network of educational paths and tourist routes with a unified tourist information system. The author's experience allows to conclude that what impresses an average sightseer most is the scale of the fortress armature rather than its partly preserved details, which remain a lifeless and frequently incomprehensible elements of history.